

Moral Education System in the 31th Letter of Nahj al-Balagha

ARTICLE INFO

Article Type

Analytical Review

Authors

Rostami H.¹ MSc,
Beheshti S.*² PhD,
Imani M.³ PhD

How to cite this article

Rostami H, Beheshti S, Imani M. Moral Education System in the 31th Letter of Nahj al-Balagha. Journal of Quran and Medicine. 2019;4(1): 13-20.

ABSTRACT

Introduction Moral education system needs to opinions and ideas, rising from its culture and school for its formation, reinforcement and strengthen. Given the Islamic culture ruling our society if this study carried out on a prominent source, such as Nahj al-Balaghah, its acceptance by the audiences will be certain. The aim of this study is to explain a moral education system in the 31th letter of Nahj al-Balagha that includes foundations, goals, principles, and methods of moral education. Due to the close relationship between the method and the aims and nature of the research topic, the method used in this research is an analytical-inferential method, and the data collection method is library and document review. The conceptual analysis method was used for data analysis, and according to the subject and aim of this research, a method of studying the texture of concept was used to analyze the concepts.

Conclusion The moral education system in the 31th letter of Nahj al-Balagha has four component includes foundations, goals, principles, and methods of moral education. The moral education system in this letter has four foundations: monotheism, human weakness, nature, and resurrection. The ultimate goal of moral education in this letter is “to have Divine Ethics”, and the mediation goals for its realization are Knowing God, Self-development, piety, austerity, patience, obligation to the divine and God’s remembrance. Principles of moral education deduced from this letter are dignity, individual differences, moderation, intellection, and thinking and ultimately, moral education methods in this letter are mention, preaching, template presentation, Kindness, warning, contrition, meditation, and calculation.

Keywords Moral Education System; Nahj al-Balagha; The 31th letter; Foundations; Goals; Principles; Methods

¹Educational Sciences Department, Literature, Humanities & Social Sciences Faculty, Science & Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran

²Philosophy of Islamic Education Department, Psychology & Educational Sciences Faculty, Allameh Tabataba’i University, Tehran, Iran

³Education Department, Human Sciences Faculty, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran

*Correspondence

Address: Philosophy of Islamic Education Department, Psychology & Educational Sciences Faculty, Allameh Tabataba’i University, Tehran, Iran

Phone: -

Fax: -
beheshti@atu.ac.ir

Article History

Received: November 23, 2018

Accepted: February 9, 2019

ePublished: March 19, 2019

CITATION LINKS

- [1] The eliminating of ambiguity issues (Mostadrak Al-Wasa’el wa Mostanbet Al-Masa’el)
- [2] Imam Ali’s political and cultural thought in letters of Nahj al-blahgeh
- [3] Human nature
- [4] An inquiry concerning: system of intellectual education on the basis of Imam Ali’s statements
- [5] Philosophy of education
- [6] Farabi’s point of view on axiology and its implication for moral education (with emphasis on aims, principles and methods)
- [7] Investigating the goals and principles and methods of political upbringing based on Nahj al-balagha
- [8] Objectives, principles and methods of moral upbringing in Imam Ali (PBUH)’s way of conduct and discourse and elaboration of their values
- [9] Basics, principles and methods of moral upbringing in the prophet and Ahl al-Bayt (PBUH)’s ways of conduct
- [10] Moral upbringing based on allegories in Nahj al-balagha
- [11] Lifestyle based on moral upbringing teachings of Nahj al-balagha
- [12] Moral upbringing of children from the perspective of Imam Ali (PBUH) [Dissertation]
- [13] The way of eloquence (Nahj al-balagha)
- [14] The message of Imam Amir Al-Mo’menin (PBUH)
- [15] Favorites of wisdoms and pearls of words (Qorar al-hekam wa dorar al-kelam)

نظام تربیت اخلاقی در نامه ۳۱ نهج البلاغه

همایون رستمی MSc

گروه علوم تربیتی، دانشکده ادبیات، علوم انسانی و اجتماعی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

سعید بهشتی * PhD

گروه فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی، دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی، دانشگاه علامه طباطبایی، تهران، ایران

محسن ایمانی PhD

گروه تعلیم و تربیت، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

چکیده

مقدمه: نظام تعلیم و تربیت برای شکل‌گیری، تقویت و استحکام خود به آرا و اندیشه‌های برخاسته از متن فرهنگ و مکتب خود نیاز دارد. اگر این بررسی در منبعی برجسته همچون نهج‌البلاغه صورت گیرد، با توجه به فرهنگ اسلامی حاکم بر جامعه ما، پذیرش آن از طرف مخاطبان حتمی خواهد بود. بنابراین این پژوهش با هدف بررسی و تبیین نظام تربیت اخلاقی در نامه ۳۱ نهج‌البلاغه شامل بنیادها، هدف‌ها، اصول و روش‌های تربیت اخلاقی انجام شد. روش به‌کارگرفته‌شده در این تحقیق، با توجه به ارتباط نزدیک و تنگاتنگ روش، هدف‌ها و ماهیت موضوع تحقیق، روش تحلیلی-استنباطی و روش گردآوری مطالب، کتابخانه‌ای و بررسی اسناد بود. برای تجزیه و تحلیل اطلاعات نیز از روش تحلیل مفهومی استفاده شد و با توجه به موضوع و هدف پژوهش، از شیوه بررسی بافت یا سیاق مفهوم برای تحلیل مفاهیم بهره گرفته شد.

نتیجه‌گیری: نظام تربیت اخلاقی در نامه ۳۱ نهج‌البلاغه دارای چهار مولفه بنیادها، هدف‌ها، اصول و روش‌هاست. نظام تربیت اخلاقی در این نامه شامل چهار بنیاد توحید، ضعف آدمی، فطرت و معاد است. هدف غایی تربیت اخلاقی در نامه مذکور "تخلق به اخلاق الهی" و هدف‌های واسطه‌ای برای تحقق آن، شناخت خدا، خودسازی، تقوا، زهد، صبر، التزام به امر الهی و یاد خداوند است. اصول تربیت اخلاقی استنباط‌شده از نامه مذکور شامل کرامت، تفاوت‌های فردی، اعتدال، تعقل، تفکر و تدبیر، و در نهایت روش‌های تربیت اخلاقی در نامه یادشده شامل تذکر، موعظه، ارایه الگو، محبت، عبرت‌آموزی، توبه، و مراقبه و محاسبه هستند.

کلیدواژه‌ها: نظام تربیت اخلاقی، نهج‌البلاغه، نامه ۳۱، بنیادها، هدف‌ها، اصول، روش‌ها

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۰۹/۲

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۱۱/۲۰

* نویسنده مسئول: beheshti@atu.ac.ir

مقدمه

"تربیت اخلاقی" به‌عنوان یکی از جلوه‌های متعالی تعلیم و تربیت که هدف اساسی آن رشد اخلاقی افراد است، به‌گونه‌ای که آنان را افرادی "نیک و خیر" بار آورد، امری است که مربیان و معلمان ناچارند مستقیم یا غیرمستقیم، آن را مورد توجه قرار دهند. بر این اساس، نظام تعلیم و تربیت باید با تلاش در راه تدوین اصول راهنمای عمل و روش‌های موثر و متناسب با وضعیت بومی و دگرگونی‌های محیطی، مربیان را در همه عرصه‌های تربیت و از جمله تربیت اخلاقی یاری نماید؛ زیرا پویایی هر نظام تربیتی در این است که اصول، روش‌ها و کارکردهای خودش را از حالت ایستا خارج کند و بتواند هدف‌های خود را با دگرگونی‌های زمان و محیط، متناسب سازد. اما این که نظام تربیت اخلاقی در کشور اسلامی ایران براساس کدامین بنیادها، هدف‌ها، اصول و روش‌ها می‌تواند به تربیت اخلاقی اقدام کند، در پرتو نگاه و تلاشی محققانه می‌توان به آن دست یافت.

جامعه امروز بشر دچار بحران هویت معنویت و اخلاق شده است. از این رو، امروزه نیاز بشر به تزکیه و پرورش، به‌مراتب بیش از نیاز او به تعلیم و آموزش است. آموزه‌های دین اسلام به تربیت جان و پرورش روح آدمی توجه خاصی دارد؛ زیرا انسان در پرتو تربیت

نفس و تزکیه روح، به مراحل کامل انسانیت دست می‌یابد و سرانجام به فلاح و سعادت ابدی نایل می‌شود. چنان که امام‌علی^(ع) می‌فرماید: "اگر فرضاً به بهشت امید نداشتیم و از آتش دوزخ نمی‌ترسیدیم و به ثواب هم عقیده نداشتیم، باز هم سزاوار بود که در جست‌وجوی مکارم اخلاق باشیم؛ زیرا مکارم اخلاق، راه پیروزی و سعادت را به انسان نشان می‌دهد"^[1].

مطالعه، بررسی و تبیین بنیادها، هدف‌ها، اصول و روش‌های تربیت اخلاقی به بخشی از سئوالات و ابهامات درباره تربیت اخلاقی پاسخ می‌گوید و اگر این بررسی و پژوهش در منبعی برجسته همچون نهج‌البلاغه و براساس وصیت امام‌علی^(ع) به یکی از فرزندان بزرگوارشان صورت گیرد، با توجه به فرهنگ اسلامی حاکم بر جامعه ما، پذیرش آن از طرف مخاطبان حتمی خواهد بود. یکی از مسایل مهم و قابل بررسی این است که نظام تعلیم و تربیت در کشور اسلامی ایران تاکنون چه بهره‌ای از "منشور تربیتی امام‌علی^(ع)"^[2] در نهج‌البلاغه، یعنی نامه ۳۱ آن بزرگوار به امام‌حسن مجتبی^(ع) در راه ارایه راهکارهای مناسب برای تدوین نظام تربیت اخلاقی برده است.

مساله اساسی در این پژوهش، بررسی و تبیین بنیادها، هدف‌ها، اصول و روش‌های تربیت اخلاقی در نامه ۳۱ نهج‌البلاغه است تا در پی آن برای تدوین نظام تربیت اخلاقی براساس توصیه‌های امیرمومنان امام‌علی^(ع) گامی برداشته شود و در راه پویایی نظام آموزش و پرورش و تربیت اخلاقی فرزندان جامعه اسلامی ایران اقدام شود؛ به‌ویژه که نظام تعلیم و تربیت کشورمان با توجه به ماهیت اسلامی و ایرانی آن، برای شکل‌گیری، تقویت و استحکام خود به آرا و اندیشه‌های برخاسته از متن فرهنگ و مکتب خود نیاز دارد؛ نیازی که تاکنون برای برآورده‌نمودن آن با الهام از سخنان امام‌علی^(ع) در منشور تربیتی‌شان در نامه ۳۱ نهج‌البلاغه توجهی نشده است.

وقتی می‌بینیم متاسفانه بیشتر مبانی تربیتی ما برگرفته یا ترجمه‌شده مکاتب غربی است و نقش و جایگاه والای دین و منابع دینی و اسلامی ما در تربیت انسان به‌طور کلی و نیز تربیت اخلاقی دست‌کم گرفته شده و حتی بیشتر صاحب‌نظران حوزه تعلیم و تربیت، آثار خود را براساس یافته‌های علمی و طبقه‌بندی‌شده نظریه‌پردازان غربی تهیه و تنظیم می‌نمایند، در چنین شرایطی کاستی و خلأ موجود در زمینه بی‌توجهی یا کم‌توجهی به مبانی تربیت اخلاقی در منابع دینی و اسلامی را در عمل و در صحنه تعلیم و تربیت کشور بیشتر می‌توان مشاهده کرد.

با توجه به آنچه بیان شد، در این تحقیق تلاش شده است نظام تربیت اخلاقی شامل بنیادها، اهداف، اصول و روش‌های تربیت اخلاقی در نامه ۳۱ نهج‌البلاغه تبیین و بررسی شود که در زیر به اختصار به تعریف هر یک از این موارد می‌پردازیم:

تربیت اخلاقی: منظور از تربیت اخلاقی، چگونگی به‌کارگیری و پرورش استعدادهای درونی انسان است در راه رشد و تثبیت صفات پسندیده اخلاقی و نیز شکوفاکردن ظرفیت‌های اخلاقی برای انجام رفتارهای پسندیده اخلاقی و دوری از رذایل اخلاقی. نتیجه این تلاش‌ها، به‌صورت ملکه درآمدن این ویژگی‌ها برای انسان است. "واژه‌های اخلاق و تربیت اخلاقی از نظر بعضی از متفکران شیعه، فرآیندی است که منجر به ایجاد عادت، طبیعت ثانوی یا ملکاتی می‌شود که با اختیار و تلاش پیگیر در روح بشر به وجود می‌آید"^[3].

منظور از تربیت اخلاقی در این پژوهش، فرآیند زمینه‌سازی و به‌کارگیری شیوه‌هایی با الهام از آموزه‌های نامه ۳۱ نهج‌البلاغه است برای: (۱) شکوفاسازی، تقویت و ایجاد صفات، رفتارها، آداب و

کار و نقطه شروع فعالیت‌های تربیتی است. یکی از کارکردهای هدف‌های تربیتی، رهبری فعالیت‌های تربیتی است. هدف سبب ایجاد انگیزه در فرد می‌شود. داشتن هدف، ملاک و معیاری برای ارزیابی فعالیت‌های تربیتی در اختیار ما قرار می‌دهد. "هدف تربیت اخلاقی، ارایه تدبیرهایی برای وصول سعادت و کمال مطلوب انسان در حوزه صفات، حالات و افعال اختیاری اوست"^[6]. در این پژوهش، منظور از هدف تربیت اخلاقی، وضع نهایی و مطلوب در تربیت اخلاقی با الهام از نامه ۳۱ نهج البلاغه است.

اصل تربیت اخلاقی: در لغت به معنی ریشه‌ها، بایدها، قواعد و قوانین و نیز ریشه و سرچشمه یک شیء یا یک ساخت است. "اصل تربیتی را می‌توان به‌عنوان قاعده‌ای عام و دستورالعملی در نظر گرفت که از آن به‌عنوان راهنمای عمل در مسایل تربیتی استفاده می‌شود"^[7]. اصول تعلیم و تربیت، مجموعه قواعدی هستند که با توجه به قانون‌مندی‌های شناخته‌شده حاصل از مبانی در علوم نظری به دست می‌آیند و آنها را راهنمای عمل قرار می‌دهیم. اصل تربیت اخلاقی در این پژوهش، قاعده‌ای عام و دستورالعملی مستخرج از نامه ۳۱ نهج البلاغه در نظر گرفته می‌شود که از آن به‌عنوان راهنمای عمل در مسایل تربیت اخلاقی استفاده می‌شود.

روش تربیت اخلاقی: روش در لغت به معنی طرز، طریقه، قاعده و قانون، راه، هنجار، شیوه، اسلوب، سبک، طریق، گونه، سنت، نمط و آیین است. روش، راه و طریقه‌ای است میان اصل تا هدف، به‌منظور سامان‌دهی و تنظیم عمل تربیتی و رساندن آن به هدف. روش تربیتی، راه رسیدن به یک هدف تربیتی است که در قلمرو تعلیم و تربیت، به‌عنوان یک علم دستوری و کاربردی، دربردارنده مفهوم "باید" است^[4]. روش‌ها، دستورالعمل‌های جزئی‌تری هستند که هر یک یا هر دسته از آنها ناشی از یک اصل است. در این پژوهش، روش‌های تربیت اخلاقی به‌عنوان دستورالعمل‌های کاربردی در زمینه تربیت اخلاقی در نامه ۳۱ امام‌علی^(ع) در نهج البلاغه تعریف می‌شوند که دربردارنده مفهوم "باید" هستند.

در زمینه نظام تربیت اخلاقی در نامه ۳۱ نهج البلاغه، پژوهشگران به تحقیقی که به‌طور مستقیم در این باره انجام شده باشد دست نیافتند؛ اما درباره تربیت اخلاقی در نهج البلاغه و سیره و سخنان امام‌علی^(ع) این پژوهش‌ها انجام شده است:

ترک^[8] در پژوهش خود با عنوان "اهداف، اصول و روش‌های تربیت اخلاقی در سیره و سخنان امام‌علی^(ع) و تبیین ارزش شناختی آن" به بررسی این سؤال پرداخته است که براساس کلام و سیره امام‌علی^(ع) چه اهداف، اصول و روش‌های تربیت اخلاقی را می‌توان استنباط کرد؟ و در یافته‌های خود نشان داده است که هدف تربیت اخلاقی، نزدیکی به خداوند و کسب فضایل اخلاقی و کمالات الهی است. براساس این پژوهش، ۸ اصل و ۱۸ روش در تربیت اخلاقی از سیره و سخنان امام‌علی^(ع) استنباط شده است.

اقبالیان^[9] در پژوهشی به بررسی مبانی، اصول و روش‌های تربیت اخلاقی در سیره پیامبر^(ص) و اهل بیت^(ع) پرداخته و به ۳ مبنا، ۳ اصل و ۶ روش در تربیت اخلاقی دست یافته است. جواد^[10] در پژوهش خود با عنوان "تربیت اخلاقی براساس تمثیل‌ها در کلام علوی"، ۵ هدف، ۱۱ اصل و ۲۲ روش تربیت اخلاقی را استنتاج کرده است.

"سبک زندگی براساس آموزه‌های تربیت اخلاقی در نهج البلاغه" عنوان پژوهشی است که توسط بنی‌سیدی^[11] انجام شده و در آن، سبک زندگی در دو حوزه فردی (شامل کردار اخلاقی و گفتار

فضیلت‌های اخلاقی در افراد و ۲) اصلاح و ازبین‌بردن صفات، رفتارها، آداب غیراخلاقی و رذیلت‌ها در انسان.

نظام تربیت اخلاقی: منظور از واژه "نظام" به معنی عام آن، مجموعه اجزا و عناصری است که روابط معین و مشخصی با هم دارند و تغییر هر یک از این عناصر یا نوع روابط بین آنها، سبب تغییر بازده و محصول نظام خواهد شد. برخی از پژوهشگران با تلفیق و انضمام تعاریفی که در فرهنگ لغات "آکسفورد" و "وبستر" آمده است، نظام را این‌گونه تعریف کرده‌اند: "گروهی از مفاهیم، اندیشه‌ها و نظریه‌های سازمان‌یافته که برای تبیین نظم و ترتیب یا کارکرد یک مجموعه نظام‌مند در نظر گرفته شده و کاری براساس آنها انجام می‌شود"^[4].

گاهی منظور ما از نظام تربیتی، نظام اجرایی تعلیم و تربیت است که امروزه، به شکل وزارت آموزش و پرورش و ادارات تابعه و مدارس تحت پوشش آنها وجود دارد و بر همه این مجموعه، برنامه و راه و روش خاصی حاکم است که آن را به سمت و سوی هدف‌های معینی سوق می‌دهد. اما گاهی مراد از نظام تربیتی، مجموعه مفاهیم و اندیشه‌های منظم و سازمان‌یافته در باب تربیت است که بین آنها روابط معین و منظمی در جریان است و تشکیل یک کل منسجم و هماهنگ را می‌دهند. در این معنی، بیشتر توجه ما به بعد نظری تربیت و نظام تربیتی معطوف است. آنچه در این پژوهش مورد بحث قرار خواهد گرفت، همین معنی است. نظام تربیتی مجموعه‌ای از مفاهیم و اندیشه‌های سازمان‌یافته درباره تربیت است که دارای نوعی همبستگی درونی هستند و به‌طور اساسی و پایه‌ای بیانگر چگونگی تربیت‌اند. این مفاهیم عبارتند از مبانی، هدف‌ها، اصول و روش‌ها که به عناصر اساسی تعلیم و تربیت معروف‌اند.

منظور از نظام تربیت اخلاقی در این پژوهش، مجموعه بنیادها، هدف‌ها، اصول و روش‌های مستخرج از نامه ۳۱ امام‌علی^(ع) در نهج البلاغه است که به‌طور منظم و سازمان‌یافته، موجبات تربیت اخلاقی را در دو جنبه نظری و عملی آن، در راه دستیابی به هدف‌های واسطه‌ای شناخت و ایمان به خدا، التزام به امر الهی، یاد خداوند، تقوا، زهد، صبر و خودسازی، و نیل به هدف غایی "تخلق به اخلاق الهی" فراهم می‌آورند.

بنیاد تربیت اخلاقی: بنیاد و مبنا در لغت به معنی شالوده و اساس یک چیز، و یک سری ویژگی‌ها و صفات منفی و مثبت انسانی است که در همه افراد وجود دارد. "بایدها و نبایدهای تربیتی در هر مکتب تربیتی، بر نظریه‌ها و دیدگاه‌های توصیفی آن مکتب درباره انسان و ماهیت او مبتنی است که می‌توان این دیدگاه‌ها را بنیادهای تعلیم و تربیت قلمداد کرد"^[4]. مبانی تعلیم و تربیت از موقعیت، امکانات و محدودیت‌های آدمی و نیز از ضرورت‌هایی که همواره حیات او را تحت تاثیر قرار می‌دهند، بحث می‌کند. در این پژوهش، بنیادهای تربیت اخلاقی به‌عنوان گزاره‌های توصیفی یا اخباری درباره بعد اخلاقی انسان بر مبنای نامه ۳۱ امام‌علی^(ع) در نهج البلاغه تعریف می‌شود.

هدف تربیت اخلاقی: هدف در لغت به معنی ساختمان بلند، برآمدگی کوه، نشانه در تیراندازی و مانند آن است. هدف‌ها وضعیت‌هایی در ارتباط با انسان‌ها هستند که باید برای تحقق آنها تلاش کرد. به عقیده دیویی، "یک هدف بر فعالیت منظم و مرتب دلالت دارد. ... و به‌عنوان یک انتهای پیش‌بینی‌شده از قبل، به فعالیت ما جهت می‌دهد"^[5]. هدف، مشخص‌کننده نقطه یا جهتی است که فعالیت‌های آموزشی و تحقیقاتی باید همواره به آن توجه کنند یا در مسیر آن حرکت نمایند. هدف تربیتی، نشان‌دهنده جهت

تفسیرهای مربوط به آن اخذ شد و زمینه استنتاج مولفه‌های چهارگانه نظام تربیت اخلاقی از دیدگاه امیرمومنان^(ع) فراهم شد. از طریق تجزیه و تحلیل محتوای کیفی نامه مورد بحث- که در آن مبنا و معیار به‌طور مشخص عقل، منطق، تفکر و استدلال است- دلالت‌های تربیت اخلاقی در این نامه استنباط شد. سپس براساس مولفه‌های استنباط‌شده و با توجه به هدف‌ها و سؤال‌های تحقیق، به ترتیب، مبانی، هدف‌ها، اصول و روش‌های تربیت اخلاقی در نامه ۳۱ نهج‌البلاغه استخراج شد.

بنیادها یا مبانی تربیت اخلاقی در نامه ۳۱ نهج‌البلاغه

بنیادها یا مبانی تربیت اخلاقی در نامه ۳۱ نهج‌البلاغه و با الهام از سخنان امام‌علی^(ع) در نهج‌البلاغه و منابع حدیث عبارتند از: توحید، ضعف آدمی، فطرت و معاد.

۱- **توحید:** خداجویی، خداخواهی و خدادوستی از مبانی مهم تربیت اخلاقی در نهج‌البلاغه و به‌ویژه نامه ۳۱ نهج‌البلاغه است. امام‌علی^(ع) در این نامه به فرزند بزرگوارشان می‌فرماید: "تو را سفارش می‌کنم به پرهیزکاری و ترس از خدا و به ملازمت امر و فرمان او و به آبادداشتن دل خود به یاد او و به چنگ‌زدن به ریسمان (طاعت و پیروی) او و کدام سبب و رشته از سبب و رشته بین تو و خدا استوارتر است، اگر به آن دست اندازی؟"^[13].

امام‌علی^(ع) در جایی دیگر از نامه ۳۱ نهج‌البلاغه تاکید می‌کند: "... و بدان ای پسر من، بهترین آنچه تو از وصیت من فراگیری پرهیزکاری و ترس از خدا است و اکتفا کردن به آنچه خدا به تو واجب گردانیده،..."^[13].

با توجه به بخش‌هایی از نامه ۳۱ نهج‌البلاغه که ذکر شد، می‌توان گفت اصلاح رابطه انسان با خدا در جای‌جای این نامه امام موج می‌زند. بر این اساس، با الهام از کلام امام‌علی^(ع) در خطبه‌ها، سایر نامه‌ها و حکمت‌های امام می‌توان به نقش اساسی و بنیادین اصلاح رابطه انسان با خداوند در امر تربیت به‌طور کلی و نیز تربیت اخلاقی پی برد.

۲- **ضعف آدمی:** امام‌علی^(ع) در ابتدای نامه به فرزند خویش، ضمن برشمردن صفات و ویژگی‌های خود و فرزندشان برای شناخت بهتر، این امر یعنی ضعف و محدودیت انسان را به‌خوبی بیان کرده است: "از پدري در آستانه فنا و معترف به گذشت زمان که عمرش روی در رفتن دارد و تسلیم گردش روزگار شده، نگوئش‌کننده جهان، جای‌گیرنده در سرای مردگان، که فردا از آنجا رخت بر می‌بندد؛ به فرزند خود که آرزومند چیزی است که به دست نیاید، راهرو راه کسانی است که به هلاکت رسیده‌اند و آماج بیماری‌هاست و گروگان گذشت روزگار. پسری که تیرهای مصایب به سوی او روان است، بنده دنیاست و سوداگر فریب و وام‌دار مرگ و اسیر نیستی است و هم‌پیمان اندوه‌ها و همسر غم‌هاست. آماج آفات و زمین‌خورده شهوات و جان‌شین مردگان است"^[13].

مفاهیم موجود در سخنان آغازین امام‌علی^(ع) در وصیت به فرزندشان، اشاره به ضعف آدمی دارد و این که انسان نمی‌تواند بعضی عوامل را از خود دور کند یا بر آنها مسلط شود. از نظر تربیتی با شناخت وجود انسان و محدودیت‌های وجودی او می‌توانیم به برنامه‌ریزی بهتر و حساب‌شده‌تر برای تربیت پردازیم.

۳- **فطرت:** انسان به فطرت خود، آزادی‌دوست است و میل به آزادی دارد و این مهم‌ترین گوهر وجود آدمی در جهت هدف‌های تربیتی است، چنان که امیرمومنان علی^(ع) به امام مجتبی^(ع) یادآور شده است: "بنده دیگری مباش که خداوند آزادت آفریده است"^[13]. بر مبنای همین آزادی فطری است که امام‌علی^(ع) مردمان را به

اخلاقی و اجتماعی (شامل مولفه‌های ارتباط با عموم مردم، همسایگان، دوستان و خانواده) بررسی شده است. هاشمی طامه^[12] در پژوهشی با عنوان "تربیت اخلاقی کودکان از دیدگاه امام‌علی^(ع)" به ۹ مبنا، ۴ هدف، ۷ اصل و ۱۴ روش در تربیت اخلاقی کودکان دست یافته است.

در جمع‌بندی و ارزیابی پیشینه این پژوهش می‌توان گفت موضوع تربیت اخلاقی در منابع غنی دینی و اسلامی مورد توجه محققان و پژوهشگران بوده و در این زمینه تلاش‌هایی صورت گرفته است و بخش‌هایی از ارکان نظام تربیت اخلاقی در قرآن، نهج‌البلاغه، صحیفه سجادیه و سیره اهل بیت^(ع) استخراج شده است که هر یک از آن تلاش‌ها در جای خود در خور توجه است، اما:

۱- در هیچ یک از تحقیقات به‌عمل‌آمده، یک نظام تربیت اخلاقی با ارکان چهارگانه بنیادها، هدف‌ها، اصول و روش‌ها ارایه نشده است.

۲- تحقیقات به‌عمل‌آمده در سطوح پایین‌تر از دوره دکتری، یعنی رساله این دوره یا مقاله‌های حاصل از آن بوده است.

۳- در تحقیقات به‌عمل‌آمده با عنوان و موضوع تربیت اخلاقی در نهج‌البلاغه و نیز سیره و سخنان امام‌علی^(ع)، افزون بر کاستی‌ها و ابهام‌های گفته‌شده در دو بند قبلی، به‌طور کامل و مجزا به طرح و بررسی موضوع تربیت اخلاقی در نامه ۳۱ نهج‌البلاغه - که منشور تربیتی امام است- پرداخته نشده است و برای تهیه و تدوین نظام تربیت اخلاقی براساس آن اقدامی نشده است.

۴- پرسش اصلی این تحقیق، یعنی بررسی مختصات نظام تربیت اخلاقی در نامه ۳۱ نهج‌البلاغه و نیز پرسش‌های ویژه تحقیق، یعنی امکان استخراج بنیادها، هدف‌ها، اصول و روش‌های تربیت اخلاقی در نامه ۳۱ نهج‌البلاغه، در هیچ یک از تحقیقات قبلی پاسخ داده نشده‌اند.

کاستی‌ها و ابهام‌های موجود در تحقیقات گذشته و نیز عدم پاسخگویی پژوهش‌های به‌عمل‌آمده به پرسش‌های این تحقیق، محقق را به بررسی و تحقیق بیشتر برای استخراج و تهیه و تدوین نظام تربیت اخلاقی در نامه ۳۱ نهج‌البلاغه سوق داده است.

بنابراین پژوهش حاضر با هدف بررسی و تبیین نظام تربیت اخلاقی در نامه ۳۱ نهج‌البلاغه انجام شد.

پژوهش حاضر از نوع تحقیقات کاربردی است و با توجه به این که انتخاب روش تحقیق، به هدف‌ها و ماهیت تحقیق بستگی دارد و این پژوهش ماهیتی فلسفی دارد و با عنایت به ارتباط نزدیک و تنگاتنگ روش تحقیق، هدف‌ها و ماهیت موضوع این پژوهش، از روش تحلیلی- استنباطی استفاده شد. مبنای این تحلیل و استنباط، متن اصلی نامه مورد بحث، ترجمه‌ها و تفسیرهای مختلف آن بود.

روش گردآوری مطالب براساس روش کتابخانه‌ای و بررسی اسناد با فیش‌برداری بود. مبنای کار، بررسی نامه ۳۱ نهج‌البلاغه بود که افزون بر آن، شرح‌ها و تفسیرهای این نامه و منابع و پژوهش‌های معتبری که در آنها به بررسی موضوعات مختلف نامه مورد نظر پرداخته شده نیز برای فهم، تحلیل و تفسیر دقیق محتوای نامه گفته‌شده به‌عنوان منابع دست دوم استفاده شد.

در این پژوهش برای تجزیه و تحلیل اطلاعات از روش تحلیل مفهومی و برای دستیابی به مبانی، هدف‌ها، اصول و روش‌های تربیت اخلاقی در نامه مورد نظر و استنتاج آنها از روش استنباطی استفاده شد. شیوه کار بدین صورت بود که در گام نخست، با تکیه بر گزاره‌های واقع‌نگر، دلالت‌های مربوط به تربیت اخلاقی از سیره و سخنان امام‌علی^(ع) در نهج‌البلاغه و ترجمه‌ها و شرح‌ها و تفسیرهای آن و نیز متن نامه ۳۱ نهج‌البلاغه و ترجمه‌ها و شرح‌ها و

توجه به آنچه از وصایای امام علی^(ع) در نامه ۳۱ نهج البلاغه بیان شده است - شامل سفارش به تقوا، التزام به فرمان خداوند، آبادکردن دل با یاد خدا، چنگ زدن به ریسمان الهی، همه چیز را به خدا واگذارکردن، خداوند را پناهگاه محکم و مانع شکست‌ناپذیر دانستن، اخلاص در طلب و خواهش از خداوند، همه چیز را در دست خداوند دانستن، طلب خیر بسیار کردن از خدا، تقوا را بهترین و محبوب‌ترین فراز وصیت خود دانستن و سفارش به اکتفا به آنچه خداوند واجب کرده است - نشان می‌دهد که همه تلاش‌ها و توصیه‌هایی که در راه تربیت اخلاقی از سخنان امام در این نامه استنباط می‌شود، در راه تقرب، تشبه، و تخلق به اخلاق الله است.

هدف‌های واسطه‌ای تربیت اخلاقی در نامه ۳۱ نهج البلاغه

برای تحقق هدف غایی تربیت اخلاقی در نامه ۳۱ نهج البلاغه - که تخلق به اخلاق الهی است - و برای عملی‌نمودن هدف‌های رفتاری و جزئی آن، باید به هدف‌هایی کلی و واسطه‌ای دست یافت که رابطه‌شان با هدف غایی رابطه‌ای طولی باشد و دستیابی به این هدف‌ها، تحقق آن هدف غایی را ممکن و میسر سازد. براساس متن و محتوای نامه گفته‌شده و با الهام از ترجمه‌ها و تفسیرهای موجود، هدف‌هایی به‌عنوان هدف‌های واسطه‌ای تربیت اخلاقی از سخنان امام استنباط شده‌اند که عبارتند از:

شناخت خدا: گام اول در راه تقرب و نزدیک شدن به پروردگار، کسب شناخت و معرفت درباره آن خالق یکتا و صفات و ویژگی‌های اوست. با شناخت کردگار، زمینه ایمان به او را باید ایجاد کرد و در دل و جان پروراند تا بتوان در راه تخلق به اخلاق آن معبود بی‌همتا تلاش کرد. "برترین مرتبه معرفت انسان شناخت خداوند است و با شناخت و ایمان به اوست که فرد به سعادت می‌رسد. فضایل و کمالات اخلاقی زمانی پشتوانه قابل اعتماد دارد که بر ایمان به خدا و کلمه توحید، تکیه داشته باشد"^[14].

امام علی^(ع) در نامه ۳۱ نهج البلاغه، در قالب چهار دستور انسان‌ساز، به تقوا و یاد خدا سفارش می‌کند؛ التزام به فرمان خداوند را یادآوری می‌نماید، آبادکردن دل با یاد خدا را متذکر می‌شوند و چنگ زدن به ریسمان خدا را مورد تأکید قرار می‌دهند^[13]. شناخت و ایمان به خدا به‌عنوان هدف واسطه‌ای تربیت اخلاقی، مقدمه و شروع برخورداری از صفات و فضایل اخلاقی و راهنما و راهگشای ماست برای تحقق هدف غایی "تخلق به اخلاق الهی".

خودسازی: یکی از هدف‌های واسطه‌ای تربیت اخلاقی در نامه ۳۱ نهج البلاغه که زمینه‌ساز تحقق هدف غایی تربیت اخلاقی در این نامه، یعنی تخلق به اخلاق الهی است، خودسازی است. امام علی^(ع) شیوه‌هایی را نیز برای تهذیب نفس ارائه داده‌اند. یکی از شیوه‌های مبارزه با نفس و خودسازی، تحمیل نمودن حالات و وضعیت‌های ناخوشایند بر نفس است. نفس انسان از سختی‌ها و ناملازمات ناخوشایند است و تمایل به رهایی از آنها دارد و راه مبارزه با این تمایل تحمیل نمودن این حالات بر آن است. امام علی^(ع) خطاب به فرزندش امام حسن^(ع) می‌فرماید: "فرزندم! خود را به شکیبایی در آنچه ناخوشایند است عادت بده"^[13]. خودسازی و تهذیب نفس و اخلاق، فرد را در مسیر درست زندگی قرار می‌دهد و فضایل اخلاقی را در زندگی جاری و ساری می‌کند و "تخلق به اخلاق الهی" که هدف غایی تربیت اخلاقی است را محقق می‌سازد.

تقوا: یکی از هدف‌های واسطه‌ای تربیت اخلاقی در نامه ۳۱ نهج البلاغه، تقوا است. این هدف، اساسی‌ترین کلید رسیدن به هدف غایی تربیت اخلاقی از منظر امام علی^(ع) در این نامه، یعنی "تخلق به اخلاق الهی" است و نقش مهم و بی‌بدیلی در قرب به

آزادی از سخت‌ترین موانع تربیت آدمی - یعنی دنیای نکوهیده - فرا خوانده و فرموده است: "آیا آزاده‌ای نیست که این خرده‌طعام مانده در کام (دنیا) را بیفکند و برای آنان که در خورش هستند نهد؟ جان‌های شما را بهایی نیست جز بهشت جاودان، پس مفروشیدش جز بدان"^[13].

فطرت الهی انسان، دانش‌ها، هوشیاری‌ها و گرایش‌هایی به فضایل و حقایق دارد که هیچ‌گاه از او جدا نمی‌شوند. به عبارتی، فطرت به‌عنوان یک ویژگی بنیادین و مشترک انسان‌ها، ریسمانی است متصل از اوج آسمان ربوبیت به خاک زمین حیوانیت ما و در اثر این اتصال و ارتباط، آدمی از حیوانیت جدا و به جرگه انسانیت پا می‌نهد. بر این اساس، یکی از بنیادهای تربیت و به‌ویژه تربیت اخلاقی انسان در نهج البلاغه و نامه ۳۱ امام علی^(ع)، توجه به فطرت و ویژگی‌های فطری اوست.

۴- معاد: دیدگاه تقابل میان دنیا و آخرت و لزوم گزینش آخرت بر دنیا همواره در نگاه تربیتی امام علی^(ع) مورد توجه قرار گرفته است. توجه همه‌جانبه به دنیا‌شناسی و آخرت‌شناسی و نحوه تعامل با آن دو، به‌صورت‌های مختلف در کلام امام علی^(ع) مشهود است. آنچه مهم است تبیین خط سیر تاثیر اصل آخرت‌گرایی و دنیا‌گریزی در روند تربیت از منظر امام علی^(ع) است. در نامه ۳۱ نهج البلاغه، امام^(ع) در این باره چنین می‌فرماید: "... و بدان که تو را برای آخرت آفریده‌اند، نه برای دنیا. برای فنا آفریده‌اند، نه برای بقا، و برای مرگ آفریده‌اند نه برای زندگی. پس منزلگاه خود را نیکو دار و آخرت را به دنیا مفروش. راه تو راه آخرت است و تو شکار مرگ هستی. مرگی که نه تو را از آن گریز است و نه گریز"^[13].

اگر انسان همواره مرگ را فرا راه خویش ببندد و پیامدهای آن را در نظر آورد، بی‌گمان از دل‌سپردن به دنیا آزاد می‌شود و از تن‌دادن به فریبکاری‌های آن سر باز می‌زند. توجه و تأکید امام^(ع) در سخنان و توصیه‌هایشان در جای‌جای نهج البلاغه و نیز نامه ۳۱، اهمیت امر مبنایی و بنیادین توجه به آخرت را می‌رساند. با توجه به این امر و مد نظر قراردادن آن در تمام هدف‌گذاری‌ها، اصول و روش‌های تربیت اخلاقی می‌توانیم از این مبنای تربیتی بهره ببریم.

هدف غایی تربیت اخلاقی در نامه ۳۱ نهج البلاغه

هدف غایی که حقیقت بی‌نهایت و جامع تمام ارزش‌هاست از دید اسلام، همانا خداوند تعالی است. نزدیکی به خدا، علم به خدا، ایمان به خدا و غیره همه ناظر بر یک حقیقت است و آن خداست. توجه به آنچه از وصایای امام علی^(ع) در نامه ۳۱ نهج البلاغه بیان شده است نشان می‌دهد که همه تلاش‌ها و توصیه‌هایی که در راه تربیت اخلاقی از سخنان امام در این نامه استنباط می‌شود، در راه تقرب، تشبه و تخلق به اخلاق الله است. اصلاح رابطه انسان با خدا در جای‌جای این نامه امام موج می‌زند. بر این اساس، با الهام از کلام امام علی^(ع) در این نامه و نیز در خطبه‌ها، سایر نامه‌ها و حکمت‌های امام و نیز آیات و روایات می‌توان گفت این اصل در تربیت اخلاقی، راهنما و راهگشای ما به سوی تحقق هدف غایی تربیت اخلاقی در نامه مورد بحث - تخلق به اخلاق الهی - است.

نامه ۳۱ نهج البلاغه شامل دوره‌ای کامل از درس اخلاق، تهذیب نفس، خودسازی، تربیت نفس و سیر و سلوک الی‌الله است. امام علی^(ع) در این نامه به فرزند خود می‌فرماید: "تو را سفارش می‌کنم به پرهیزگاری و ترس از خدا و به ملازمت امر و فرمان او و به آبادداشتن دل خود به یاد او و به چنگ زدن به ریسمان (طاعت و پیروی) او و کدام سبب و رشته از سبب و رشته بین تو و خدا استوارتر است اگر به آن دست اندازی؟"^[13].

خداوند دارد و بدون آن، تقرب به پروردگار امکان‌پذیر نیست. تحقق "تخلق به اخلاق الهی" در گرو تقوا و پرهیزگاری است. امیرمؤمنان^(ع) در بخشی از وصیت‌نامه خویش به فرزند بزرگوارشان، امام‌حسن مجتبی^(ع) می‌فرماید: "تو را به تقوای الهی سفارش می‌کنم..."^[13]. امام‌علی^(ع) در وصیت به فرزندش، تقوا را محبوب‌ترین وصیت خود قلمداد می‌کند: "بدان ای فرزندم! نزد من محبوب‌ترین چیزی که از این وصیت فرا می‌گیری تقوای الهی است..."^[13]. در حکمت عملی علوی، تقوا ارزش و جایگاهی بنیادی و والا دارد. تقوا، پایه و اساس همه توصیه‌ها و روح همه موعظه‌های امام‌علی^(ع) در نهج‌البلاغه است و شاید نتوان موعظه، رهنمود و توصیه‌ای از آن امام بزرگوار یافت که تقوا در آن مطرح نباشد.

زهد: براساس آنچه در سخنان امیرمؤمنان^(ع) در نهج‌البلاغه و همین‌طور نامه ۳۱ آن بزرگوار آمده، یکی از راه‌های تقرب به پروردگار و "تخلق به اخلاق الهی"، برخورداری از ارزش اخلاقی زهد است. امام‌علی^(ع) در فرازی از وصیت‌نامه خود، اسباب حیات و نورانیت دل را بیان می‌نماید و فرزند خود و جوامع انسانی را امر می‌کند که با زهد و پارسایی، از فوران و حرکات نامتعادل و خواهش‌های ناموزون دل، جلوگیری کنند و زمام امیال و خواسته‌های سرکش دل را رها نکنند، بلکه باید آنها را سرکوب و خاموش گردانند: "دلت را با اندرز نیکو زنده کن، هوای نفس را با زهد بمیران"^[13].

صبر: صبر از مهم‌ترین فضایل اخلاقی و مقدمه موفقیت انسان در همه جنبه‌های مادی، معنوی و اخلاقی است. این مفهوم گستره عظیمی دارد و از دیدگاه امام‌علی^(ع) در سه حوزه بلا و مصیبت (نهج‌البلاغه، خطبه ۱۲۲)، معصیت (حکمت ۵۵) و طاعت (خطبه ۱۸۸) مطرح است. با توجه به نقش این ارزش اخلاقی در ایمان و اخلاق و رفتار، صبر می‌تواند زمینه‌ساز تحقق هدف غایی تربیت اخلاقی در نامه ۳۱ نهج‌البلاغه، یعنی "تخلق به اخلاق الهی" باشد. زداینده اندوه بودن، یکی از آثار و نتایج صبر در نهج‌البلاغه است. امام^(ع) در وصیت به فرزند خود می‌فرماید: "(فرزندم)، اندوه چون بر دل نشیند آن را به نیروی شکیبایی و حسن یقین از دل بزادی"^[13]. یکی از شیوه‌هایی که در به‌دست‌آوردن و تقویت صبر موثر است، عادت‌دادن نفس به صبر است. امام‌علی^(ع) در وصیت به فرزندش امام‌حسن^(ع) فرموده است: "فرزندم! خود را به شکیبایی در آنچه ناخوشایند است عادت ده و چه نیکو خویی است شکیبایی در راه حق"^[13].

صبر که فضیلت اخلاقی برجسته‌ای است با همه فضایل و پیامدهای سازنده‌ای که در پی دارد، به‌عنوان هدفی واسطه‌ای در تربیت اخلاقی، راه تحقق هدف غایی تربیت اخلاقی در نامه ۳۱ نهج‌البلاغه، یعنی "تخلق به اخلاق الهی" را در افراد می‌گشاید.

التزام به امر الهی: امام‌علی^(ع) در بخشی از نامه خود به امام‌حسن مجتبی^(ع)، بعد از سفارش به تقوا، به التزام به اوامر الهی توصیه می‌کند^[13]. "تقوا آثار و لوازمی دارد که برخی از آنها از سوی خداست و اموری است که او باید انجام دهد؛ ... برخی دیگر از جانب انسان است؛ مانند التزام به اطاعت و تعهد به عبادت"^[2]. امیرمؤمنان در نامه خود به امام‌حسن^(ع) می‌فرماید: "... و باید تعبد و دل‌بستگی و بیم تو از او باشد"^[13].

یاد خداوند: امیرمؤمنان^(ع) در بخشی از نامه ۳۱ نهج‌البلاغه چنین توصیه می‌کند: "دلت را با یاد خدا آباد کن"^[13]. دل و قلب همچون خانه‌ای است که ویرانی و آبادی دارد و صفا و آبادانی آن با ذکر و یاد خداوند بلندمرتبه است؛ و در مقابل، خرابی و ویرانی آن، غفلت از یاد و ذکر الهی است. "هم آبادی دل‌ها و هم آرامش آن در سایه ذکر خداست؛ نه تنها ذکر لفظی- هر چند ذکر لفظی هم بسیار مهم

است- بلکه ذکر عملی"^[15].

ذکر و یاد خدا یکی از هدف‌های واسطه‌ای تربیت اخلاقی در نامه ۳۱ نهج‌البلاغه است. با تحقق این هدف، دل و جان با یاد خدا انس می‌گیرد و زمینه عمل به فرامین الهی و نیز تحقق "تخلق به اخلاق الهی" به‌عنوان هدف غایی تربیت اخلاقی در نامه امام‌علی^(ع) به فرزند بزرگوارشان امام‌حسن مجتبی^(ع) فراهم می‌شود.

اصول تربیت اخلاقی در نامه ۳۱ نهج‌البلاغه

اصول تربیت اخلاقی در نامه ۳۱ نهج‌البلاغه و با بهره‌گیری از سخنان امام‌علی^(ع) در نهج‌البلاغه و منابع حدیث عبارتند از: کرامت، تفاوت‌های فردی، اعتدال، تعقل، تفکر و تدبیر.

اصل کرامت: کرامت به‌عنوان یکی از اصول تربیت اخلاقی در نامه ۳۱ نهج‌البلاغه و در سخنان امیرمؤمنان^(ع) همواره مورد توجه و توصیه آن بزرگوار بوده است؛ اصل مهم و تاثیرگذاری که می‌تواند زمینه ایجاد و رشد فضایل اخلاقی در افراد باشد. امیرمؤمنان علی^(ع) در وصیت‌نامه تربیتی خود به فرزندش امام‌حسن^(ع) چنین فرموده است: "بزرگوارتر از آن باش که به پستی تن دهی هر چند که تو را به مقصودت برساند، زیرا نمی‌توانی در برابر آنچه از شخصیت در این راه از دست می‌دهی جایگزینی به دست آوری، و بنده دیگری مباش در حالی که خدایت آزاد آفریده است"^[13].

اصل تفاوت‌های فردی: یکی از اصول تربیت اخلاقی در نامه ۳۱ نهج‌البلاغه، تفاوت‌های فردی است. در سخنان امیرمؤمنان علی^(ع) مکرر نسبت به اختلافات طبیعی و ذاتی و نیز اختلافات محیطی و عارضی و رعایت تفاوت‌های فردی توجه داده شده است. آن حضرت در نامه تربیتی خود به فرزندش امام‌حسن^(ع) فرموده است: "دل جوان همچون زمین ناکشته است؛ هر چه در آن افکنند بپذیرد. پس به ادب آموختن پرداختم، پیش از آن که دلت سخت شود و خردت هوایی دیگر گیرد، تا با رای قاطع روی به کار آری و از آنچه خداوندان تجریت در پی آن بودند و آزمودند بهره برداری و رنج طلب از تو برداشته شود و نیازت به آزمون نیفتد. پس به تو آن رسد که ما بدان رسیدیم و برای تو روشن شود آنچه گاهی تاریکش می‌دیدیم"^[13].

بی‌توجهی به شرایط و اوضاع و احوال و امکانات در تربیت اخلاقی، برنامه‌های تربیتی را به بن‌بست می‌کشاند و رعایت اصل تفاوت‌های فردی گشاینده درهای تربیت در هر اوضاع و احوالی به تناسب امکانات در جهت هدف‌های مطلوب است. آموزه‌های علوی در نهج‌البلاغه و نامه ۳۱ آن در این جهت است.

اصل اعتدال: کوتاه‌ترین و استوارترین راه در تربیت، اعتدال است. حد وسط و اعتدال در تربیت اخلاقی از اصول مورد تاکید امام‌علی^(ع) در نامه ۳۱ نهج‌البلاغه است. انحراف از اعتدال در هر چیز موجب انحراف از حق و گمراهی و تباهی و پشیمانی است، چنان که امام‌علی^(ع) در وصیت به فرزندش امام‌حسن مجتبی^(ع) چنین سفارش فرموده است: "هر که میانه‌روی را ترک کند، از راه حق منحرف شود"^[13]. همچنین از آن حضرت روایت شده است: "بر تو باد به میانه‌روی در کارها، زیرا هر که از میانه‌روی روی برگرداند، ستم کند و هر که بدان پایبند باشد، به عدالت رفتار کند"^[13].

اصل تعقل: در نامه ۳۱ نهج‌البلاغه تعقل به‌عنوان یک اصل تربیت اخلاقی مورد تاکید امام‌علی^(ع) قرار گرفته است. در بیان چیهستی عقل سخنان بسیاری گفته شده است. امام‌علی^(ع) قوه تعقل را از نعمت‌های خداوند در انسان دانسته و فرموده است: "سرمایه‌ای سودمندتر از عقل نیست"^[13]. امام‌علی^(ع) در وصیت تربیتی خود به فرزندش امام‌حسن^(ع) چنین آورده است: "خردمندی نگهداری

خویشاوندان خود احترام کن، زیرا اقوام در حکم بال برای پرواز تو هستند، ریشه تو هستند که به آن باز می‌گردی و دست تو هستند که به واسطه آنها به کار خود می‌رسی^[13]. امام‌علی^(ع) در سخنی دیگر چنین می‌فرماید: "محبت نمودن با مردم نصف عقل است"^[13]. با توجه به وسعت گسترده نقش و تاثیر محبت در تربیت اخلاقی، اولیای خداوند آن را بهترین بستر تربیت می‌دانستند و آن را محور تربیت قرار می‌دادند و امیرمومنان علی^(ع) نیز بدان اشاره کرده است.

روش عبرت‌آموزی: یکی از روش‌های تربیت اخلاقی، روش عبرت‌آموزی است. آن حضرت در ارتباط با تربیت نفس به فرزند بزرگوار خویش امام‌مجتبی^(ع)، یادآوری سرگذشت اقوام پیشین و سیر در سرزمین و آثار برجای‌مانده از ایشان را توصیه می‌نماید و چنین می‌نویسد: "... سرگذشت و اخبار گذشتگان را بر قلب خود عرضه کن و حوادثی را که به ملت‌های گذشته رسیده است به خاطر بیاور. ... در سرزمین و آثار ایشان گردش کن ..."^[13].

براساس آنچه درباره روش عبرت‌آموزی به‌عنوان روشی در تربیت اخلاقی در نامه ۳۱ نهج البلاغه آمده است، امام‌علی^(ع) به ما می‌آموزد که به همه چیز با دیده عبرت نگاه کنیم تا حال و آینده خود را به‌درستی بنا نماییم و این روشی نیکو در اصلاح و تربیت اخلاقی خود و دیگران است.

روش توبه: توبه به‌عنوان یک روش تربیت اخلاقی، در نامه ۳۱ نهج البلاغه و نیز در سایر سخنان امام‌علی^(ع) مورد توجه قرار گرفته و توصیه شده است. امیرمومنان علی^(ع) در این باره در نامه تربیتی خود به فرزندش حسن^(ع) چنین فرموده است: "... و بدان! کسی که گنجینه‌های آسمان و زمین در دست اوست، تو را در دعا رخصت داده و پذیرفتن دعایت را بر عهده نهاده و تو را فرموده از او بخواهی تا به تو دهد و از او بطلبی تا تو را بیمارزد و میان تو و خود کسی را نگمارد تا تو را از وی باز دارد و از کسی ناگزیرت نکرده که نزد او برایت میانجی‌گری آرد و اگر گناه کردی از توبهات منع ننموده و در کیفیت شتاب نفرموده و چون- بدو- بازگردی سرزنش نکند و آنجا که رسواشدن سزاست پرده‌ات را ندرد و در پذیرفتن توبه بر تو سخت نگرفته و حساب گناهت را نکشیده و از بخشایش نومیدت نگردانیده، بلکه بازگشتت را از گناه نیک شمرده و هر گناهت را یکی گرفته و هر کار نیکویت را ده به حساب آورده و در بازگشتت را برایت باز گذارده و چون بخوانی اش‌آوایت را شنود و چون راز خود را با او در میان نهی آن را داند. پس حاجت خود بدو نمایی و آنچه در دل داری پیش او بگشایی و از اندوه خویش بدو شکایت کنی و خواهی تا غم تو را گشاید و در کارها یاری‌ات نماید و از گنجینه‌های رحمت او آن را خواهی که بخشیدنش از جز او نیاید"^[13].

آنچه از سخنان و توصیه‌های امام‌علی^(ع) در نامه ۳۱ نهج البلاغه و سایر سخنان آن بزرگوار در نهج البلاغه و احادیث و روایات درباره توبه، به‌عنوان روشی در تربیت اخلاقی بر می‌آید، این است که با بهره‌گیری از این روش تربیتی می‌توان در راه تحقق هدف‌های تربیت اخلاقی اقدام کرد.

روش مراقبه و محاسبه: امیرمومنان^(ع) در نامه تربیتی خود به فرزندش حسن^(ع) چنین یادآور شده است: "فرصت را غنیمت دان پیش از آن که از دست برود و اندوهی گلوگیر شود"^[13]. عقل و خرد اقتضا می‌کند که آدمی از فرصت داده‌شده در زندگی این جهانی به‌خوبی بهره‌برد و انسان تا به عملکرد خود نپردازد و ضعف‌ها و قوت‌هایش را بررسی نکند، امکان اصلاح و تصحیح مسیر و شکرگزاری نمی‌یابد. با توجه به سخنان امام‌علی^(ع) در نهج البلاغه و نیز احادیث و روایات مطرح در منابع حدیث، می‌توان گفت مراقبه و

تجربه‌ها است". همچنین امام‌علی^(ع) در نامه ۳۱ نهج البلاغه فرموده است: "بدان که خودپسندی ضددرست‌اندیشی است و آفت عقل‌ها و خردها است"^[13].

اصل تفکر: یکی از اصول تربیت اخلاقی که راهنما و راهگشای افراد در دستیابی به راه درست و نیز کسب اندیشه صحیح است، اصل تفکر است. در نامه ۳۱ نهج البلاغه این اصل تربیتی مورد توجه و تاکید امام‌علی^(ع) قرار گرفته است. امیرمومنان علی^(ع) در وصیت‌نامه تربیتی خود به فرزندش امام‌حسن^(ع) فرموده است: "آن که ببیندیشد بی‌نا می‌شود"^[13].

امام‌علی^(ع) همچنین در وصیت‌نامه تربیتی خود به فرزندش امام‌حسن^(ع)، او را به تفکر در تاریخ فرا می‌خواند و روش تفکر در تاریخ را به او می‌آموزد. در مدرسه تربیتی امام‌علی^(ع) و در نامه ۳۱ نهج البلاغه تاکید شگفت بر تفکر در عرصه‌های گوناگون در جهت شکوفایی استعدادها به سوی کمال مطلق مشاهده می‌شود که بیانگر راه و رسمی نیکو در پرورش و تربیت اخلاقی انسان‌ها است.

اصل تدبیر: یکی از اصول تربیت اخلاقی در نامه ۳۱ نهج البلاغه، تدبیر است. تدبیر، عاقبت‌اندیشی و به عاقبت امور نگرستن و تبصر و تامل و تفهم در امری است. امام^(ع) در جای‌جای وصیت‌نامه خود به فرزندش امام‌حسن^(ع) او را به تدبیر توصیه می‌نماید و در این راه سوق می‌دهد، چنان که فرموده است: "... پس در نیکوساختن اقامتگاه خویش بکوش و آخرت را به دنیا مفروش. در آنچه نمی‌دانی سخن را واگذار و آنچه را بر عهده نداری بر زبان میار و راهی را که در آن از گمراهی می‌ترسی مسپار، که هنگام سرگردانی گمراهی، بازایستادن بهتر است تا در کارهای بیمناک افتادن"^[13]. اگر تدبیر در تربیت اخلاقی، جایگاه واقعی و اساسی خود را بیابد و افراد براساس آن تربیت شوند، به فهمی درست و درکی هدایت‌کننده دست می‌یابند و از ظاهرینی و قشری‌گرایی که مصیبت‌بارترین مسایل بشری است نجات می‌یابند، به‌ویژه در فهم دین که ثمره تدبیر، دریافت درست و گذشتن از قشر و رسیدن به اصل دین و خرد دینی است که بدون آن، دینداری راه به جایی نمی‌برد.

روش‌های تربیت اخلاقی در نامه ۳۱ نهج البلاغه

روش‌های تربیت اخلاقی در نامه ۳۱ نهج البلاغه و با الهام از سخنان امام‌علی^(ع) در نهج البلاغه و منابع حدیث عبارتند از: موعظه، ارایه الگو و سرمشق، محبت، عبرت‌آموزی، توبه، و مراقبه و محاسبه.

روش موعظه: امام‌علی^(ع) در نامه ۳۱ نهج البلاغه به فرزندش توصیه می‌کنند که هر لحظه آمادگی پذیرش موعظه و نصیحت را داشته باشد و منتظر نباشد که مطالب را به روش‌های دیگری به ایشان تفهیم کنند: "از کسانی مباش که پند وقتی در مغزش اثر می‌گذارد که او را شکنجه دهی، زیرا عاقل با رفتار مناسب پند می‌گیرد و چهارپایان فقط با کتک ادب می‌شوند"^[13].

روش ارایه الگو: یکی از سفارش‌های اکید امیرمومنان^(ع) به فرزندش امام‌حسن‌مجتبی^(ع)، توصیه به سرمشق قرار دادن نیاکان و شایستگان دودمان خویش است که البته رسول‌اکرم^(ص) و سایر معصومین نیز از آن جمله‌اند. آن حضرت چنین می‌فرماید: "... فرزندم! توجه داشته باش که بهترین مطلبی که از سفارش من انتخاب می‌کنی این است که پرهیزگاری را پیشه خود سازی و به واجب‌ها اکتفا کنی و روش نیاکان و شایستگان دودمان خویش را پیشه خود گردانی"^[13].

روش محبت: نظر به وجود رابطه تربیتی بین هر فرد با خانواده، فرزندان و اطرافیان، امام‌علی^(ع) در نامه ۳۱ نهج البلاغه احترام و اکرام اطرافیان را نیز توصیه نموده و فرموده است: "... به

- 4- Beheshti S. An inquiry concerning: system of intellectual education on the basis of Imam Ali's statements. 3rd Edition. Tehran: Cultural Institute of Contemporary Knowledge and Thought; 2012. [Persian]
- 5- Smith PG. Philosophy of education. Beheshti S, translator. 2nd Edition. Mashhad: Beh Nashr; 1998. [Persian]
- 6- Imani M, Babaei ME. Farabi's point of view on axiology and its implication for moral education (with emphasis on aims, principles and methods). J Islamic Educ. 2008;3(7):81-104. [Persian]
- 7- Beheshti S, Mas'oudiyan, P. Investigating the goals and principles and methods of political upbringing based on Nahj al-balagha. J Res Islamic Educ. 2013;20(17):7-25. [Persian]
- 8- Turk A. Objectives, principles and methods of moral upbringing in Imam Ali (PBUH)'s way of conduct and discourse and elaboration of their values [Dissertation]. Tehran: Tarbiat Modares University; 2009. [Persian]
- 9- Eghbalian T. Basics, principles and methods of moral upbringing in the prophet and Ahl al-Bayt (PBUH)'s ways of conduct [Dissertation]. Tehran: Islamic Azad University, Tehran Markazi Branch; 2012. [Persian]
- 10- Javadi N. Moral upbringing based on allegories in Nahj al-balagha [Dissertation]. Hamadan: Bu-Ali Sina University; 2013. [Persian]
- 11- Baniyasi H. Lifestyle based on moral upbringing teachings of Nahj al-balagha [Dissertation]. Tehran: Allameh Tabatabaei University; 2014. [Persian]
- 12- Hashemi Tameh MS. Moral upbringing of children from the perspective of Imam Ali (PBUH) [Dissertation]. Tehran: Allameh Tabatabaei University; 2014. [Persian]
- 13- Seyyed Razi Mohammad ibn Hossein. The way of eloquence (Nahj al-balagha). Dashti M, translator. 16th Edition. Qom; Mohammad-e-Amin; 2017. [Persian-Arabic]
- 14- Makarem Shirazi, N. The message of Imam Amir Al-Mo'menin (PBUH). Volume 9. 5th Edition. Qom; Imam Ali Ibn Abi Taleb (PBUH); 2016. [Persian]
- 15- Al-Amedi al-Tamimi Abd al-Wahed. Favorites of wisdoms and pearls of words (Qorar al-hekam wa dorar al-kelam). Beirut: Al-A'alami Lel-Matboo'at Institute; 1987. [Arabic]

محاسبه یکی از روش‌های تربیت اخلاقی در نامه ۳۱ نهج‌البلاغه است. با بهره‌گیری از این روش می‌توان در راه تحقق هدف‌های تربیت اخلاقی در این نامه گران‌قدر تلاش کرد.

نتیجه‌گیری

نظام تربیت اخلاقی در نامه ۳۱ نهج‌البلاغه دارای چهار مولفه بنیادها، هدف‌ها، اصول و روش‌هاست. نظام تربیت اخلاقی در این نامه شامل چهار بنیاد توحید، ضعف آدمی، فطرت و معاد است. هدف غایی تربیت اخلاقی در نامه مذکور "تخلق به اخلاق الهی" و هدف‌های واسطه‌ای برای تحقق آن، شناخت خدا، خودسازی، تقوا، زهد، صبر، التزام به امر الهی و یاد خداوند است. اصول تربیت اخلاقی استنباط‌شده از نامه مذکور شامل کرامت، تفاوت‌های فردی، اعتدال، تعقل، تفکر و تدبیر، و در نهایت روش‌های تربیت اخلاقی در نامه یادشده شامل تذکر، موعظه، ارایه الگو، محبت، عبرت‌آموزی، توبه، و مراقبه و محاسبه هستند.

تشکر و قدردانی: موردی از سوی نویسندگان بیان نشده است.

تأییدیه اخلاقی: موردی از سوی نویسندگان بیان نشده است.

تعارض منافع: موردی از سوی نویسندگان بیان نشده است.

سهم نویسندگان: همایون رستمی (نویسنده اول)، نگارنده مقاله/پژوهشگر اصلی (۴۰٪)؛ سعید بهشتی (نویسنده دوم)، نگارنده مقاله/روش‌شناس (۳۰٪)؛ محسن ایمانی (نویسنده سوم)، نگارنده مقاله/روش‌شناس (۳۰٪)

منابع مالی: موردی از سوی نویسندگان بیان نشده است.

منابع

- 1- Nouri Hossein ibn Mohammad Taghi. The eliminating of ambiguity issues (Mostadrak Al-Wasa'el wa Mostanbet Al-Masa'el). 2nd Edition. Qom: Al al-Bayt; 1989. [Arabic]
- 2- Beheshti A. Imam Ali's political and cultural thought in letters of Nahj al-blahgeh. Volume 3. 1st Edition. Qom: Boostan-e-Ketab; 2010. [Persian]
- 3- Motahhari M. Human nature. Tehran: Islamic association of students of civil engineering; 1982. [Persian]